«Баби навіть з рогачами пішли в гайдамаки». З історії антикомуністичного руху на Нікопольщині першої половини 1919 р.

С. І. Зайцев

Львівський національний університет імені Івана Франка
sergiystepovik@ukr.net

Ключові слова: антикомуністичний рух, повстанська боротьба, Нікополь, Никифор Григор'єв, Олександр Чайковський.

У статті на підставі виявлених документів і матеріалів досліджено особливості антикомуністичного повстанського руху на Нікопольщині у 1919 р. Названо його головні причини та передумови. Розглянуто активні та беззбройні способи боротьби місцевого населення проти більшовицької влади. Окремо здійснено спробу висвітлити перебіг антикомуністичного Троїцького повстання 8–14 червня 1919 р.

«Women, even took oven-prongs, haydamaky joined». From the history of the anti-communist movement in the Nikopol land of the first half of 1919

S. Zaitsev

Ivan Franko National University of Lviv

Key words: anti-communist movement, rebel struggle, Nikopol, Nikifor Grigoriev, Alexander Tchaikovsky.

The article describes the history of anti-Bolshevik movement in modern Nikopol region in the first half of 1919. Based on the documents and materials received, the presence of anti-communist sentiment in the region proved. The confrontation between the Soviet power and the local population began in February 1919. The main reason for the dissatisfaction of the population with the Bolshevik regime was its usurpation of power. The local peasantry, former officers and intellectuals played a main role in confrontation with the Soviet power. By the end of April, the struggle is manifested in the form of unarmed protests, after which it grew into armed action. In May, a considerable part of the population of Nikopol region took part in the anti-communist insurgency of Nikifor Grigoriev. The front line lay in the outskirts of Nikopol. The victory of the Bolshevik forces did not stop the anti-Soviet sentiment among the population. The culmination of the confrontation was the popular anti-communist rebellion, from 8 to 14 June. The rebels grabbed the Nikopol, mastered the territory controlled by the Bolsheviks, liquidated Soviet institutions and formed their own governing structures. The head of the peasant government was Cyril Petrenko. The leader of the rebels was the ataman Alexander Tchaikovsky. A large part of the villagers of the Nikopol district and neighboring regions took part in the rebellion. The People's Court has executed 17 and imprisoned about 600 representatives of the Bolshevik regime. After several days of armed confrontation the Bolsheviks, with the support of the armed detachment from Aleksandrovs, managed to regain control of the occupied territory by the insurgents. Part of the rebels managed to escape, others were brutally punished by executions, imprisonments and contributions.

У сучасному як науковому, так і суспільному середовищі відбувається активне зростання інтересу до вітчизняної історії періоду національної боротьби українського народу 1917–1921 рр., більш відомого в історіографії під назвою «Українська революція». Причинами такого зацікавлення, во-

чевидь, є бажання дізнатися про особливості українського державотворення. Окрім того, інтерес до подій сторічної давнини актуалізується сучасним російсько-українським конфліктом, оскільки дає можливість провести певні паралелі й зробити висновки аби уникнути помилок минулого.

Дослідження історії Української революції 1917–1921 рр. неможливе без розгляду повстансько-партизанського руху, що був невід'ємною складовою боротьби за владу фактично кожної політичної сили, що діяла на українських землях у зазначений період. Глибоке та всебічне вивчення особливостей повстансько-партизанської боротьби може бути здійснене лише при застосуванні індуктивного методу, при якому хід дослідження певного явища відбувається від конкретного до загального. Таким чином, повноцінне висвітлення діяльності іррегулярних мілітарних формувань періоду визвольних змагань українського народу можливе лише при дослідженні цього феномену в окремих географічних і хронологічних межах.

Одним із регіонів активного повстансько-партизанського руху була Катеринославщина. На превеликий жаль, тоталітарний режим спричинився до деформації масової суспільної свідомості, наслідком чого стало утвердження серед значної частини української громадськості думки про Катеринославщину, як пробільшовицький регіон. Однак ретельне дослідження даної тематики дозволяє стверджувати цілком протилежне: після кожного повернення на терени краю більшовицька влада наштовхувалась на невдоволення переважної більшості місцевого населення, що нерідко виливалося у відкриті збройні виступи та партизанську боротьбу. Так, протягом піврічного панування комуністів в регіоні у січні-липні 1919 р. через постійні прояви селянської непокорони вони так і не змогли твердо закріпитися на теренах Катеринославщини. Особливо це було характерним для її правобережної частини. Зокрема це стосується й території Нікопольщини, населення котрої також відзначилося своїми антиурядовими виступами у вказаний період.

Метою дослідження є висвітлення боротьби населення Нікопольщини проти політики більшовицької влади в першій половині 1919 р.

Попри багату історіографію Української революції на Подніпров'ї, на сьогоднішній день не існує комплексного дослідження присвяченого антибільшовицькому рухові на території Нікопольщини у першій половині 1919 р. Однак стверджувати, що ця тема цілком випала з поля зору дослідників неможна. Так, перші публікації, що стосуються даного питання, з'явилися ще у радянський період [1, 2, 3]. Зрозуміло, що їх автори спротив місцевого селянства радянській владі кваліфікували не інакше, як «прояви контрреволюції» та «куркульський заколот».

Здобуття Україною незалежності дозволило по-новому глянути на цю проблематику. Сучасні автори отримали можливість розглядати її з про-

української точки зору. Із праць сучасних авторів можна назвати публікації Романа Ковалю [4] та нікопольських краєзнавців Ігора Анцишкіна та Мирослава Жуковського [5]. У першій з них історія антибільшовицького руху першої половини 1919 р. на Нікопольщині висвітлена частково і фрагментарно. Друга праця, незважаючи на свою цінність, не увібрала значної кількості наявних на сьогодні джерел.

Натомість, більш глибоко та різнобічно дослідити вказане питання дозволяють джерельні матеріали, представлені офіційною документацією, публікаціями у тогочасній пресі та мемуарною літературою.

Повернення більшовицької влади на територію Нікопольщини відбулося внаслідок Другої радянсько-української війни, що розпочалася в середині листопада 1918 р. Завдяки стрімкому наступу, а також перевазі у живій силі та технічному оснащенні радянські війська без особливих зусиль витіснили підрозділи Директорії УНР та відновили контроль над регіоном на початку лютого 1919 р. Скориставшись цим, місцеві більшовицькі лідери провели ряд заходів, спрямованих на узурпацію влади.

Так, вже 6 лютого 1919 р. уся повнота влади в Нікополі, до обрання Ради робітничих і селянських депутатів, зосередилася в руках самопроголошеного воєнно-революційного комітету. До його складу дозволялося входити представникам лише тих політичних партій, що стояли на засадах соціалізму і підтримували прорадянський курс [6, с. 90–91]. Саме вони й посіли більшість місць у невдовзі обраній Раді, не допустивши до її складу представників сільської громади Нікополя та його околиць Лапинки і Довгалівки (тепер мікрорайони міста Нікополь). Невдовзі повноваження Ради розповсюдилися на п'ятнадцять навколишніх волостей [7, арк. 23в.].

Однак, місцеві більшовики, прийшовши у такий спосіб до влади, вже з перших днів свого правління зіштовхнулися з неприхильним ставленням до себе з боку місцевого населення. Головним чином це було спричинене їх небажанням допустити до влади представників інших політичних партій та делегатів від селянської та робітничої громад. Немає сумніву, що новою владою була незадоволена й нікопольська буржуазія. Вочевидь, саме страх перед більшовицьким режимом змушував її покидати власні домівки й масово емігрувати вслід за українськими військами [6, с. 138]. Окрім того, прохолодне відношення до більшовицької влади в певній мірі було наслідком минулорічних реквізицій хліба у населення, які вони тут проводили [8, с. 114]. Загалом, як зазначалося у

донесенні катеринославському губернському виконкому: «Селянство у Нікополі та його районі далеко нереволуційне й не підтримує пролетарську владу. Робітники являють обивательську масу й теж нереволуційні» [7, арк. 4]. Отже, це дає підстави стверджувати, що більшовицький уряд уже з перших днів узурпації влади наштотував на неприхильне, а почасти й вороже ставлення з боку місцевого, переважно сільського населення.

Перші виступи проти нової влади розпочалися майже з початку її правління. Так, вже у перших числах березня переважна частина місцевого населення виступила проти відправки людей на боротьбу з білогвардійськими військами, мотивуючи це небажанням війни [7, арк. 13в.].

Напевно, тоді ж відбувся й виступ нікопольських, лапинських і довгалівських селян за створення власної волосної ради. Справа полягала в тому, що за часів існування Російської імперії Нікополь, фактично будучи містом і посідаючи доволі важливе місце у політичному та економічному житті регіону, формально містом не рахувався. Часто, до його складу прираховувалися й прилеглі приміські села Лапинка і Довгалівка, та й на території самого міста перебували ділянки селянських земель (див. додаток 1). Внаслідок цього, тут, поряд із міською думою, існувало й волосне земство. У зв'язку із цим, представники селянської громади Нікополя та його околиць, не будучи допущеними до складу створеної більшовиками Ради робітничих і селянських депутатів, але бажаючи мати свій представницький орган, виступили з вимогою створення окремої волосної ради. Нікопольські комуністи відповіли відмовою, мотивуючи це загрозою двовладдя у місті, а також потребою більших грошових витрат [9]. Хоча, на нашу думку, справжня причина полягала в їхній боязні втрати контролю над політичним і господарським життям регіону. Вочевидь, селянський рух почав набирати загрозливих масштабів, оскільки на допомогу нікопольським колегам із Катеринослава було вислано загін на чолі з помічником повітового військового комісара Сухановим [7, арк. 6].

Наступний відкритий виступ проти нікопольських комуністів відбувся у квітні, коли у місцевій пресі було опубліковано декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [7, арк. 7]. Як відомо, вказаний декрет проголошував відокремлення церкви від держави, забороняв обмежувати свободу совісті, проголошував свободу сповідання будь якої релігії або не сповідання жодної, скасовував релігійні обряди і церемонії в державній сфері, забороняв ухилятися від виконання громадянських обов'яз-

ків з огляду на релігійні переконання, передавав акти громадянського стану у виключне відання світської влади, відокремлював школу від церкви, позбавляв церковні товариства, які вони мали за царату та проголошував церковне майно народним надбанням [10, с. 41–42]. Зрозуміло, що вихованому в консервативних традиціях місцевому населенню, така постанова була не до вподоби. Тому, вони знову висунули ідею організації власної волосної ради [9]. Проте, швидше за все, їм знову не вдалося домогтися її законного визнання, оскільки жодних згадок про її функціонування на сьогоднішній день не виявлено.

До цього ж часу відносяться й згадки про підпільну проукраїнську організацію. Її членами були представники місцевої інтелігенції, що в подальшому відіграли провідну роль у повстанському русі в регіоні: Андрій Рибалка, Олесь Заїко, Іван Сандул, Костянтин Рапін, Тетяна Дядик та інші [11, арк. 17–17зв.]. Вочевидь, до неї також входили активісти з Нікополя та околиць і деякі колишні офіцери [7, арк. 6]. Слід вважати, що їхня діяльність у значній мірі була спрямована на агітацію населення краю з метою об'єднання для спільної боротьби проти комуністів [12, с. 342].

Наприкінці квітня відбувається ще одна суттєва комуністів з жителями Нікопольщини, яка мало не переросла у збройний виступ останніх. Її причиною став ініційований нікопольським виконкомом перепис населення Нікополя та його передмість Лапинки та Довгалівки з метою зібрання статистичних даних про кількість і склад населення [13].

Перепис, що розпочався 26 квітня був вороже зустрінутий селянами, особливо у Лапинці. Насамперед це було спричинене не своєчасним оповіщенням місцевого селянства про проведення названого заходу, а також його мету. Іншою обставиною, що викликала невдоволення лапинців, була національність переписувачів, які, в переважній більшості, були євреями. Та найголовнішою причиною селянського виступу став опис їхнього майна, що було сприйнято як підготовку до його майбутньої конфіскації [14, арк. 4–4зв.].

У день перепису селяни околиці Лапинки, що впритул підходила до Нікополя, пропустили переписувачів до села, а тоді перекрили їм шлях до відступу барикадами [11, арк. 8–8зв.]. Далі, проявивши згуртованість, вони вдарили у набат, скликаючи сюди своїх односельців, і, об'єднавши зусилля, побили переписувачів [7, арк. 7; 14, арк. 3зв.–4].

Після цього почалася агітація найактивніших селян проти комуністичної влади. Ними ж було висунуто пропозицію арешту усього складу виконкому і Ради та погрому єврейського населен-

ня, яке пішло на співпрацю з урядом [7, арк. 6, 10]. Ці заклики особливо посилювалися наступного дня, коли у Лапинці відбулися сільські збори. Розгнівані селяни відмовилися навіть слухати прибулих до них із міста більшовицьких делегатів і почали готуватися до збройного виступу [13]. Тоді ж відбулася й чергова спроба місцевих селян створити свою волосну раду [9].

Слід віддати належне й нікопольським більшовикам – опинившись у скрутному становищі, вони також зуміли проявити неабияку згуртованість і оперативність. Одразу ж варто зазначити, що ще з перших днів свого перебування при владі, вони не мали чисельного та дисциплінованого збройного загону, на який могли би спиратися. Більшість військовослужбовців становили вихідці з навколишніх сіл, які були далекими від ідеалів революції, а вступали на службу до більшовиків лише з корисливих мотивів [7, арк. 2, 6]. Тому, дізнавшись про можливий бунт, представники нікопольського уряду одразу ж звернулися з проханням про допомогу в живій силі та озброєнні до катеринославського губернського виконавчого комітету, а також штабу Першої задніпровської дивізії й ревкому, виконкому та надзвичайної комісії міста Олександрівська [7, арк. 6, 10]. Разом із тим, у самому Нікополі було створено надзвичайну комісію та бойовий загін із комуністів і членів єврейської партії «Поалей Ціон». 28 квітня у Нікополі та його околицях було введено військовий стан. Для управління містом було створено комендатуру, на чолі котрої став Василь Антипов. Під його керівництво перейшли усі збройні формування міста. Також вжито заходів, що мали на меті попередити можливе повстання [13]. Вочевидь, це дозволило більшовицькому керівництву запобігти селянському бунту, оскільки на певний час у місті та його найближчих околицях встановилось затишшя [7, арк. 7]. На укріплення нікопольським урядом своїх позицій у місті та приміських поселеннях вказує й постанова відділу управління катеринославського губернського виконавчого комітету від 3 травня, згідно з якою в Нікополі дозволялося бути лише існуючій Раді робітничих і селянських депутатів. Натомість створення волосної ради було суворо заборонене [15].

Однак, укріпивши свої позиції в місті, нікопольські комуністи й надалі продовжували втрачати авторитет серед населення підконтрольного їм регіону. Відомо, що на початку травня у селі Покровському мали місце ухилення від служби кількох селян та антирадянська агітація [16, арк. 4; 17, арк. 2]. В перших числах травня відбулася й спроба збройного виступу антикомуністично налаштованої частини жителів села Олексіївки [12, с. 341–342].

Чергове загострення відносин між комуністичною владою та населенням Нікопольщини, що нарешті переросло у форму збройного протистояння, було викликане антибільшовицьким повстанням під проводом Никифора Григор'єва. Розпочавшись 9 травня на Єлисаветградщині, воно швидко поширювалося територією Херсонщини й Катеринославщини, і через кілька днів охопило й західну частину сучасної Нікопольщини. Налякані загрозою відкритих боїв з повстанцями, нікопольські більшовики, 11 (за іншими даними 12) травня провели екстрене засідання партійного комітету виконкому, на якому, з огляду на відсутність у місті постійної бойової сили, ухвалили створити комуністичні збройні формування для боротьби з григор'ївцями [7, арк. 7]. Під мобілізацію потрапляли усі члени виконкому. Окрім того, усім членам виконкому та парткому, а також усім комуністам і прихильникам діючої влади належало проводити посилену агітацію серед місцевого населення, спрямовану на роз'яснення т.зв. «авантюри Григор'єва» [6, с. 124].

Тим часом у регіоні відбувається поживавлення антикомуністичного руху. Тут почали з'являтися агенти Н. Григор'єва, котрі займалися агітацією населення та формуванням бойових підрозділів, готуючи таким чином плацдарм для подальшого наступу. Судячи з наявних джерел, головним місцевим ватажком був Макар Басанський, ставка котрого розташовувалася у Покровському [18, арк. 8]. Наявні документи дозволяють припускати, що його безпосередніми помічниками стали колишній нікопольський офіцер армії Директорії УНР Олександр Реков та олексіївський селянин Іван Шпонька [16, арк. 8; 18, арк. 10; 19, арк. 1]. 12 травня, на сільських зборах у Олексіївці ними було зачитано текст універсалу Н. Григор'єва та сформовано бойовий загін із місцевих мешканців, головне завдання котрого мало полягати в охороні залізничних мостів через річку Чортомлик. Його безпосереднім командиром став олексієвець Іван Персистий [18, арк. 10]. Це дозволило значно наблизити лінію фронту, яка відтепер пролягла за 8 верст від Нікополя [7, арк. 7]. 13 травня між бійцями загону та групою більшовиків, що були вислані для збору розвідувальних даних в район Олексіївки, відбулася короткочасна сутичка, в ході якої усі радянські вояки були взяті у полон. При чому, одного із них (єврея за національністю) було забито до смерті. Однак, внаслідок нальоту на Олексіївку радянського підрозділу, полонених вдалося відбити [18, арк. 8–9, 10–11]. Швидше за все, після цього комуністичним формуванням вдалося тут закріпитися, оскільки надалі згадки про діяльність прогригор'ївських збройних фор-

мувань у Олексіївці не зустрічаються.

Відомо, що 15 травня до повстанців приєдналися й К. Рапін та А. Рибалка. Однак бажаючих влитися до рядів повстанців серед жителів Нікопольщини було небагато. Так, відомо, що 16 травня, очолювані місцевими лідерами Олександром Бугайцем, Яковом Мельником та двома вчителями, жителі села Новопавлівки (тепер район у складі Нікополя), маючи на руках зброю, вирішили не йти на допомогу григоріївцям, а чекати їх приходу вдома. 18 травня під час спроби організації М. Басанським та Печеним загону Вільного козацтва в селі Покровському, їм не вдалося знайти добровольців [16, арк. 11–11зв., 14]. Також відсутні джерела, які б повідомляли про участь у повстанні жителів інших населених пунктів регіону.

Натомість більшу активність проявили жителі Нікополя, Довгалівки та, особливо, Лапинки, вже вдруге мало не зорганізувавши антикомуністичне повстання. Його причиною стали чутки про бажання членів нікопольської Ради евакуюватися з міста у зв'язку з загрозою його захоплення григоріївськими військами. Для перешкодження здійснення цього задуму виникла таємна змова, за якою місцеві збройні сили, що склалися із представників місцевої 1-ї радянської роти міліції, котрих мали підтримати жителі вищезазначених населених пунктів, 19 травня за умовним сигналом – церковним дзвоном повинні були здійснити збройний переворот у місті та арештувати місцевих комуністів. Крім того, ще 17 травня на Лапинці відбулася таємна селянська нарада, у якій можливо взяли участь й представники міліції. Відомо, що її учасники чекали звістки від григоріївців. Також відомо про існування контактів між ними та олексіївцями, що дозволяє припустити про розвинену агентурну мережу в регіоні [11, арк. 2–8].

Залишається лише здогадуватись про причину відмови місцевих лідерів від здійснення цієї операції. Напевно, це було спричинене прибуттям із Олександрівська комуністичного підкріплення на чолі з тамтешнім військовим комісаром Миколою Гоппе [7, арк. 7; 20, арк. 3].

Приїзд нових сил дозволив більшовицькому керівництву розпочати активнішу бойову діяльність проти повстанців і вже 24 травня комуністичні підрозділи взяли під свій контроль залізничний міст через річку Базавлук, вийшовши таким чином на адміністративну межу сучасної Нікопольщини [8, с. 133].

Та на цьому антирадянський рух у регіоні не припинився. 20 травня у селі Семенівці сучасного Томаківського району, що тоді перебувала під контролем Нікополя, почав формуватися збройний загін, бійці якого найменували себе махновцями.

Його очільниками стали Іван та Григорій Свириденки. Мету своєї діяльності вони вбачали у пограбуваннях багатих селян і місцевої економіки [21, арк. 1–2, 4–4зв.]. 22 травня зафіксовано випадок антирадянської агітації в Червоногригорівці [22, арк. 2]. 1 червня відбулися збори селян Лапинки, Довгалівки та Нікополя, під час яких було висунуто постанову про необхідність переобрання нікопольської Ради робітничих і селянських депутатів, яка нездатна задовольнити селянських потреб. Того ж дня селянські збори відбулися й у Новопавлівці. На них обговорювалася постанова нікопольського керівництва щодо здачі зброї та було вирішено не здавати більшовикам наявну в селі зброю, а, у випадку приходу реквізиторів, вдарити у набат і дати їм належний відпір. Також відомо, що сільський голова напередодні отримав якийсь таємний пакет із Нікополя. Останнє підтверджує думку про наявність підпільної агентурної мережі в регіоні. До 4 червня відноситься повідомлення більшовицької влади про контрреволюційні агітації на робітничих, селянських та інших зборах Нікополя та його околиць. Головними агітаторами названо Кирила Петренка, Настобурка та інших. Також повідомлялося про наявність у Нікополі підпільної офіцерської контрреволюційної організації, членами котрої були Генадій Мазанков та Гарпунов [11, арк. 15–16, 20–20зв., 21].

Таким чином, можна стверджувати що з кожним днем свого перебування при владі, члени нікопольського комуністичного уряду з кожним днем втрачали свій авторитет та позиції серед підлеглого їм населення. Такий стан справ призвів до того, що невдоволення місцевих мешканців врешті вилилося у потужне антибільшовицьке повстання.

Безпосереднім приводом до повстання стала подія, що відбулася 6 червня. Того дня, повертаючись після ліквідації залишків розрізаних григоріївських загонів до Олександрівська, у Нікополі зупинився зі своїм загonom М. Гоппе. Видавши спільно з начальником штабу оборони міста В. Антиповим мандати на право реквізиції зброї в місті та передмістях. Однак, вислані для виконання постанови реквізиційні загони з олександрівських вояків, почали відбирати у людей і речі, які не мали жодного відношення до озброєння, передусім одяг та побутове майно. Коли один із таких реквізиційних загонів підійшов до околиці Лапинки, її жителі виставили заставу та не пустили його до себе. Тоді М. Гоппе наказав начальникові гарнізону Георгію Шавріну видати наказ про здачу протягом однієї доби зброї місцевим населенням, передусім жителями Лапинки та Довгалівки, невиконання якого мало призвести до артилерійського обстрілу цих населених пунктів.

Та, не дочекавшись закінчення терміну дії свого ж ультиматуму й незважаючи на прохання нікопольського керівництва не залишати їх наодинці з розбурханим селянством, зранку наступного дня М. Гоппе вирушив зі своїм загonom до Олександрівська [7, арк. 7, 8–8 зв.].

Жителі Лапинки тим часом виявили неабияку кмітливість та організованість. Вже ввечері 7 червня тут з'явився селянський патруль [7, арк. 7]. Імовірно, тоді ж були вислані вістові до найближчих населених пунктів [23, арк. 23]. А в ніч на 8 червня на велике християнське свято Трійцю лапинськими чатовими було обстріляно радянський патруль, який, було прийнято за черговий реквізичійний загін [7, арк. 8 зв.]. Тоді ж, уночі, відбулося екстрене засідання штабу оборони Нікополя, на якому було вирішено відправити до Лапинки делегацію на чолі з самим начальником штабу оборони В. Антиповим. Однак, поблизу будівлі штабу його разом з червоноармійцем Кругом було розстріляно прибулими сюди з Лапинки повстанцями. У той же час у всіх церквах міста та передмість били набат, скликаючи жителів на боротьбу з більшовиками [7, арк. 7–7 зв.; 23, арк. 23–24]. Так розпочалося наймасовіше антикомуністичне повстання в регіоні, назване на честь свята Трійці Троїцьким.

За короткий час повстанцям із Лапинки, Нікополя, Довгалівки та Новопавлівки вдалося оточити місто. Вирватися з оточення вдалося лише невеликій групі з 15–16 чоловік (за іншими даними близько 40 осіб) під керівництвом Г. Шавріна та члена штабу оборони Степана Авакяна. Їм вдалося дістатися вокзалу та, захопивши поїзд, вирушити залізницею до Олександрівська [7, арк. 8 зв.; 20, арк. 6–7].

Тим часом повстанці, захопивши місто у свої руки, на Базарній площі (тепер р-н парку «Перемоги» та СК «Електрометалург») провели велику нараду, на якій було сформовано орган влади – Нікопольську тимчасову селянсько-робітничу комісію, на чолі якої став власник земської пошти виходець із Новопавлівки К. Петренко. Його заступником було призначено жителя Довгалівки Настобурка, а секретарем комісії – М. Стаценка [7, арк. 21–24; 24, арк. 3]. Того ж дня комісія дала дозвіл проводити пошук зброї та комуністів у Нікополі та околиці. Завдяки цьому повстанці винесли зброю з приміщень міліції та надзвичайної комісії [7, арк. 11]. Крім того було ув'язнено близько 400 спійманих комуністів. Більшість із них розмістили у баржі, яку відігнали на середину Дніпра, інших – у підвалах міських кам'яниць і сараях Лапинки [20, арк. 8; 23, арк. 24]. Для суду ув'язнених було створено спеціальну комісію з

розгляду справ щодо дій радянських властей і комуністів [7, арк. 23]. Відомо, що повстанці мали завчасно складені списки, куди були включені особливо ненависні їм комуністичні діячі [23, арк. 23]. Під покарання підпадали лише ті особи, провина котрих була доведена [25, арк. 5, 7]. Загалом за період повстання повстанцями було страчено 17 більшовицьких діячів. На превеликий жаль, незважаючи на процес декомунізації в країні, їх імена до сьогодні вписані на меморіалі «Вічна слава» у Нікополі, де вони названі жертвами контрреволюційного куркульського заклоту... (див. додаток 2). Також, завдяки постановам комісії повстанці та цивільне населення було забезпечено реквізованими у колишньої влади продуктами харчування [7, арк. 16–18, 23].

Тим часом до міста почали стікатися загони повстанців із дальніх сіл [23, арк. 24]. Ввечері того ж дня було вирішено відправити делегацію до отамана проукраїнської орієнтації Олександра Чайковського, що діяв у районі села Біленького сучасної Запорізької області [26, арк. 9, 14]. Ввечері 9 червня (за іншими даними опівдні 10 червня) він приплив до Нікополя зі своїм загonom, що складався із 200 повстанців із Олександрівська, Біленького та Вищетарасівки [27, с. 279; 28, с. 186–187]. Запрошення ватажка з проукраїнськими поглядами вказує на переважання проукраїнських поглядів і серед населення Нікопольщини.

Прибувши до Нікополя, О. Чайковський став головнокомандувачем повстанців. Через відсутність необхідних джерел важко встановити їх достеменну кількість. Відомо, що для збільшення чисельності своїх загонів тимчасовою комісією було випущено відозви до місцевого населення з закликом до мобілізації [7, арк. 22]. Та, якщо вірити джерелам, у цьому не було особливої потреби. Так, безпосередній учасник повстання житель села Новопавлівки у своїх спогадах зазначав, що у повстанні взяло участь «все чоловіче населення від п'ятнадцятирічних хлопців до сивих дідів» [29, с. 75]. Інший учасник повстання А. Рибалка писав, що «запал був такий, що буквально «баби, навіть, з рогачами пішли в гайдамаки»» [12, с. 342]. На масовість селянського руху вказують і радянські джерела. «Виступило усе населення Лапинки і Довгалівки..., не виключаючи баб» [7, арк. 8 зв.]. Інший пробільшовицьки налаштований сучасник тих подій зазначав, що ще у перший день повстання до Нікополя із навколишніх сіл прибув не один десяток тисяч (!!!) селян, зайнявши своїми підводами увесь степ від вокзалу до Базарної площі [23, арк. 24–25]. А це відстань 2,5 – 3 км. Тому, певно, слід погодитися з твердженням М. Жуковського та І. Анцишкіна, котрі оціню-

ють число повстанців у 5 тисяч піхоти та 3 тисячі кінноти [5, с. 20]. Проте, незважаючи на солідну кількість населення, що взяли участь у повстанні, їх озброєння значно поступалося зброї противника і складалося переважно з сільськогосподарського інвентарю [7, 8зв.; 28, с. 192–193].

Важко назвати й імена керівного складу повстанців. Окрім вищезгаданих К. Петренка, Настобурка, М. Стаценка та О. Чайковського, відомі й деякі інші народні лідери, що брали безпосередню участь у Троїцькому повстанні. Так, очільником містян Нікополя був Андрій Калашник [29, арк. 75]. Вже згадуваний О. Заїко обіймав посаду ад'ютанта командувача військами [7, арк. 14]. Безпосереднім заступником О. Чайковського був Іван Марків (пізніший повстанський отаман Хмара) [27, с. 278; 28, с. 174]. Ідейними керівниками селян Лапинки джерела називають Петра Петренка, Феодосія Сулименка, Івана Швайку, Павла Гриця, Петра Петренка, Григорія Сягла, Савелія Сулиценка, Афанасія Гетьмана, Івана Литвина, Феодосія Редьку, Петра Москаленка, Миколу Загребельного, Павла Гермаша, Романа Олексієнка, Федора Науменка, Олексія Редька, Федора Абдула, Петра Ткаченка, Олексія Руденка, Михайла Тесленка та Івана Диркача [30, с. 176]. Ватажком Новопавлівських селян був О. Бугаєць [29, с. 75]. Активним учасником повстання був і А. Рибалка [12, с. 342].

Тим часом ті більшовики, яким вдалося вирватися із зайнятого повстанцями міста, дісталися до Олександрівська. Тут ними було зроблено доповідь М. Гоппе та Климові Ворошилову, що якраз знаходився у місті. Після короткої наради вирішено сформувати загін із комуністів і робітників Олександрівська під командою Булгакова [20, арк. 7–8].

Перша зустріч карального підрозділу з повстанцями відбулася 10 червня біля села Гарбузівки. Аби перешкодити рухові бронепотягу, селяни перекрили йому шлях заваленим паротягом [29, с. 75]. Але, вочевидь, тоді відбулося без бою. До того ж вказаний захід ненадовго затримав наступаючих, оскільки того ж дня вони зустрілися з загонами повстанців біля Миркової, де, незважаючи на свою чисельну перевагу, останні змушені були відступати з великими втратами [20, арк. 8; 28, с. 190]. При цьому при відступі дезертирували загони приведені з Біленького та Вищетарасівки А. Чайковським [28, с. 190].

Усвідомлюючи, що у відкритому полі неможливо протистояти оснащеному гарматою та кулеметами бронепотягу, повстанці почали будувати земляні укріплення в районі нікопольського вокзалу, де ними було вирішено дати більшовикам генеральний бій. У зв'язку з їх спорудженням

почалася примусово-насиленська мобілізація усього дорослого чоловічого населення Нікополя [31, арк. 2, 6].

Чергова короткотривала сутичка відбулася 11 червня біля міста Марганець, де повстанцями була організована засідка. Відступаючи, вони зіпсували залізничне полотно та, очевидно, підірвали або пошкодили залізничний міст через річку Томаківку, що на якийсь час зупинило просування каральних військ [31, арк. 7].

Наступна і разом з тим вирішальна битва відбувалася в околицях нікопольського вокзалу біля річки Кам'янки з 11 по 13 червня. Намагаючись хоч на якийсь час зупинити стрімке просування більшовицьких сил, повстанці підірвали залізничний міст через річку. Також ними було організовано засідку, що не дозволило супротивникові форсувати водну перепону вброд. Проте, після низки атак більшовиків, яким вони значно поступалися в озброєнні, а також виходу ворожих підрозділів у їхній фланг або тил, в умовах постійного артилерійського обстрілу повстанці змушені були відступати в напрямку Нікополя [28, с. 191].

Тим часом, полагодивши міст і перейшовши його, 13 червня каральний комуністичний загін розгромив повстанське військо у полі між річкою Кам'янкою та залізничним вокзалом [31, арк. 7]. При цьому загинуло близько тисячі селян [7, арк. 8зв.].

Після проведеного 14 червня артобстрілу Нікополя більшовикам вдалося вибити повстанців з міста та зайняти його. Загороджувальними загонами було перекрито входи та виходи до Лапинки та обстріляно її артилерійським вогнем [23, арк. 25].

Частина повстанців зуміла сховатися в підпілля або роз'їхатися по селах. Отаман А. Чайківський зі своїм загonom та частиною нікопольців відступив двома пароплавами на південь по Дніпру, бажаючи отаборитися у плавнях і переформувати свій поріділий загін. Однак, у селі Верхній Рогачик на Херсонщині вони натрапили на радянський загін. Частині повстанців вдалося утекти, інша – потрапила до мелітопольської в'язниці. Сам А. Чайковський закінчив життя самогубством, повісившись на власному ремені [28, с. 195–198].

Тим часом на Нікопольщині розпочався справжній комуністичний терор. Усіх, на кого падала підозра участі у повстанні чекали ув'язнення та розстріли. Було розстріляно всіх спійманих повстанських ватажків [26, арк. 9зв.]. Лише з однієї Новопавлівки було ув'язнено 300 жителів, 18 з яких розстріляли, а лідера новопавлівців О. Бугайця забили на власному подвір'ї [29, с. 75]. Значну кількість полонених повстанців було етаповано

до харківської в'язниці [12, с. 342]. На населення було накладено контрибуцію [26, арк. 93в.].

Таким чином, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна стверджувати про наявність розвиненого антибільшовицького повстанського руху у першій половині 1919 р. на території сучасної Нікопольщини. Населення краю, використовуючи, як пасивні, так і активні методи боротьби, вже з

перших днів приходу більшовицького керівництва до влади, почало проявляти своє незадоволення його політикою. Кульмінацією протистояння стало потужне народне антикомуністичне Троїцьке повстання 8–14 червня 1919 р. Подальше вивчення вказаної тематики дозволить глибше та всебічніше дослідити історію повстансько-партизанської боротьби періоду Української революції в регіоні.

Джерела та література

1. Качинский В. Земельная политика соввласти на Украине в 1919 году. Літопис революції. 1929. №1(34). С. 7–51.
2. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. Дніпропетровська область / редкол. тома: Пашенко А.Я. (голова) [та ін.]. 957, [2] с.: іл.
3. Акимов А.С. Никополь: путеводитель. Днепропетровск: Проминь, 1988. 111 с.
4. Коваль Р. За волю і честь: воєнно-історичні нариси. К.: Діокор, 2005. 404 с.
5. Анцишкін І.В., Жуковський М.П. Троїцьке народне повстання у м. Нікополі у червні 1919 року (історико-краєзнавче дослідження). Нікополь: НМО ВСК, 2009. 28 с.
6. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы / отв. ред. А.Я. Пашенко. Днепропетровск: Проминь, 1968. 357 с.
7. Доклады о политическом и военном положении в г. Никополе, об образовании Ревкома и о кулацком восстании с 8 по 14 июня 1919 г. (объявления и воззвания восставших). Приказы Ревкома и протокол объединенного заседания Ревкома и парткома на ст. Долинская об организации эвакуации. ДАДО (Державний архів Дніпропетровської області). Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 55. 44 арк.
8. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов: в 3 т., 4 кн. / К.: Наукова думка, 1967. Том 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / под ред. проф. И. К. Рыбалки. 874 с.
9. Известия Никопольского районного военно-революционного комитета, 1919. 9 мая (№ 16 (20)).
10. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2005. № 1/2 (24/25). С. 41–42.
11. Протоколы следствия при районной Никопольской ЧК на лиц заподозренных в содействии контрреволюционным выступлениям. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 2. Спр. 3. 23 арк.
12. Рибалка-Зірка А. Повстанчеський рух у Никопольському районі – Катеринославщині. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко; Фундація ім. Симона Петлюри в Канаді. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. С. 341–343.
13. Известия Никопольского районного военно-революционного комитета, 1919. 1 мая. (№ 13 (17)).
14. Протоколы допросов по делу переписчиков, производивших статистическую перепись в селах Лапинка и Догалевка. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 1. Спр. 4. 7 арк.
15. Известия Никопольского районного военно-революционного комитета, 1919. 4 травня (№ 14 (18)).
16. Протоколы обысков у лиц заподозренных в контрреволюционных действиях. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 2. Спр. 4. 33 арк.
17. Дело по обвинению гр. Федота Безкровного в контрреволюционном выступлении. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 2. Спр. 14. 2 арк.
18. Протоколы допросов следователем Никопольской ЧК по делу об убийстве Шпиндяка 13 мая 1919 г. и по другим следственным вопросам. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 1. Спр. 1. 28 арк.
19. Дело по обвинению граждан Михаила Гавриловича Сварича и Мефодия Семеновича Бондаренко в шпионаже. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 2. Спр. 22. 7 арк.
20. Авакян С.М. Борьба против контрреволюционной григорьевской авантюры и кулацкого восстания в 1919 г. в Никопольщине (Украина). Воспоминания. НКМ (Никопольський краєзнавчий музей). Документи. 9 арк.
21. Дело по обвинению конторщика совхоза в д.Семеновка Жукова С. в участии в банде Махно. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 1. Спр. 24. 14 арк.
22. Дело Данила Волкова обвиняемого в контрреволюционных высказываниях. ДАДО. Ф. Р-4082. Оп. 2. Спр. 15. 4 арк.
23. Незабываемое. Как становилась советская власть в Никополе. Очерк И. Петренко. НКМ. КН–1306. Арх. 347. 26 арк.
24. Воспоминания старожил г. Никополя Успенского И.И. о дореволюционном Никополе. НКМ. КН–25849. Арх. 8526.
25. Шельмов Т. Д. Воспоминания о гражданской войне. Краткая автобиография. НКМ. Документи. 14 арк.
26. Доклады о проведеннии мобсовещания коммунистов, рабочих на борьбу с антисоветскими элементами и о расследовании убийства политработников. ДАДО. Ф. Р-3322. Оп. 1. Спр. 4. 46 арк.
27. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат-лів: Державний архів Дніпропетровської області / уклад. Ю.Г. Пахоменков, Н.Л. Юзбашева; ред. Н.Л. Юзбашева. Дніпро: ЛІРА, 2016. 372 с.
28. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Філадельфія, 1976. 369 с.
29. Шинкола П. З одного села над Дніпром. Злочин / упоряд. П. Кардаш. Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. С. 75–80.
30. Круцик Р. «Народна війна»: Путівник до експозиції. К.: Українська видавнича спілка, 2011. 248 с.
31. Дело по обвинению гр-на Левиз-Мемаре в кулацком восстании. ДАДО. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 59. 9 арк.

Нікополь та його передмістя на карті Генерального штабу СРСР 1926 р. URL: <http://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-rkka-500metrovki/karty-rkka-500-metrovki-genshtab-kvadrat-l36-21>

Діячі більшовицького режиму страчені під час Троїцького повстання 8–14 червня 1919 р. на Нікопольщині (фрагмент меморіалу «Вічна слава» у Нікополі). Фото автора, 27.03.2019 р.